

ТРАНСКРИПЦІЯ В ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО

Босак Т. О.

Особливою заслугою А. Ю. Кримського в галузі арабської діалектології стала розробка ним фонетичної транскрипції для запису арабських діалектів, зокрема ліванського діалекту. Будучи у науковому відрядженні на Близькому Сході, академік, як було згадано нами на конференції «Постать Кримського у вітчизняному сходознавстві», був надзвичайно захоплений збором фольклорного матеріалу, а саме: прислів'їв, приказок та казок. При цьому він зіткнувся з проблемою недосконалості арабського алфавіту для точного запису та подальшого відтворення зібраного ним матеріалу. Тому він робить спробу створити свій власний варіант фонетичної транскрипції діалектного мовлення на базі кирилиці з доданням символів з інших алфавітів для більш точного відтворення звуків ліванського діалекту. «Тим самим учений виявляє воістину науковий підхід до вивчення одного з найскладніших розділів арабської граматики – фонетики, яка спиралася традиційно на книжкову письмову норму КАМ, але не на живі говірки. Щодо методики такий підхід не мав попередників і зберігає своє значення й сьогодні», – зазначає сучасний дослідник його творчості В. С. Рибалкін [Рибалкін 1991, 69]. Дійсно, оскільки вчений збирався писати дисертаційне дослідження «Про народну словесність сирійських арабів» на основі власноруч зібраного матеріалу, то йому просто необхідно було винайти транскрипцію, за допомогою якої він би зміг зафіксувати на письмі те, що до цього вважалося лише усним мовленням, яке значною мірою відрізнялося від літературної мови, однак і своєї письмової кодифікації ще не мало, як і не має по сьогоднішній день.

Однак вченому так і не вдалося написати цю дисертацію, тому всі документи, що її стосуються, всі «польові записи» ученого залишаються розпорошеними, а його система фонетичної транскрипції так і не була остаточно впорядкована і уніфікована. «Система фонетичної транскрипції, яку вчений поширює і на

опис інших арабських діалектів, в єдиному уніфікованому вигляді в його працях детально ніде не пояснюється, але її можна реконструювати на підставі записів діалектних текстів, виконаних А. Ю. Кримським» [Рибалкін 1991, 69].

Незважаючи на деяку унормованість та усталеність транскрипції арабської літературної мови у вітчизняній арабістиці, наша діалектологія все ще відчуває значну потребу у стандартизації транскрипції розмовної арабської мови, тому аналіз та дослідження транскрипції, яку використовував у своїх дослідженнях видатний український арабіст-діалектолог А. Ю. Кримський, є першим кроком до унормування транскрипції діалектної мови в українській арабістиці.

У таблиці 1 зібрані та упорядковані нами всі консонантні символи фонетичної транскрипції, яку використовував А. Ю. Кримський у своїх рукописах та деяких виданих працях для запису розмовних висловів, слів та фольклорного матеріалу, а також для зіставлення подано загальноприйняте в сучасній арабістиці позначення відповідних звуків.

Для позначення голосних Кримський також вперше відходить від традиційного їх аналізу, який базувався на класичній мові, в якій, як відомо, є три голосні звуки та їх довгі відповідники. Науковець побачив, що записувати діалектне мовлення з використанням лише трьох символів на позначення голосних звуків було неможливо, оскільки їх в народній мові виявилось значно більше. Тому він і виводить свою власну систему вокалізмів, хоча й ніде ним не пояснену й не уніфіковану. Ми спробували її відновити та систематизувати в таблиці 2.

Перш ніж перейти до аналізу реконструйованої нами транскрипції Кримського з погляду сучасної науки, треба згадати основні загальноприйняті принципи, на основі яких повинна будуватися будь-яка транскрипція. За визначенням українського мовознавця Кочергана: «Основні принципи транскрипції – обов'язкова однозначна відповідність знака і звука: 1) кожен звук повинен мати окремий знак; 2) знаки повинні бути однозначними, тобто позначати тільки даний звук; 3) кожен звук повинен мати тільки одне позначення» [Кочерган 2000, 143].

Таблиця 1

Арабська літера-еквівалент	Діалектний звук за Кримським	Загально-прийняте позначення звука ¹
ء	’	’
ب	б	б
ت	т	т
ث	т	т
	с	с
ج	ж	ж
ح	ħ	ħ
خ	х	ħ
د	д	д
ذ	д	д
	з	з
ر	р	р
ز	з	з
س	с	с
ش	ш	ш
ص	ç	ç
ض	д̣	д̣
ط	т̣	т̣
ظ	д̣	д̣
	з̣	з̣
غ	ğ, γ	г
ع	ع	’
ف	ф	ф
ق	’	’
	қ	қ
ك	к	к

¹ За російськими науковцями: Шарбатовим, Барановим, Белкіним.

ل	λ	Л
	л	л
م	м	М
	ṁ	Ṁ
ن	н	н
ه	h	Г
و	w	Ў
ي	й	й

Таблиця 2

Короткі		Довгі	
а, я	ä	â	â̂
у	о	û	ô
и, і	ы, е	î, î	î̂, ê

Якщо порівняти транскрипцію Кримського із загальноприйнятою у вітчизняній арабістиці на сьогоднішній день, то слід відмітити деяку непослідовність Кримського у відборі символів для позначення арабських звуків. Його фонетична транскрипція містить, попри кириличні символи, які складають її основу, чималу кількість символів з інших алфавітів. Це, зокрема, з латинського: **h**, **h** та **w**, з грецького: **λ**, з арабського: **ع**, а щодо звука [г], то Кримський використовує як арабський символ **ع**, так і грецький **γ** в різних місцях по-різному. Це є порушенням основного принципу транскрипції, який говорить, що «кожен звук повинен мати тільки одне позначення». Таким чином, загальноприйнята транскрипція є більш досконалою та послідовною, оскільки вона повністю базується на одній абетці – кириличній (лише з використанням діакритичних знаків) та не містить принципових недоліків, пов'язаних із дублюванням знаків тощо. Однак вона є транскрипцією, відшліфованою часом та новими принципами в мовознавчій науці. І зважаючи на те, що технічні можливості друку того часу дозволяли використовувати обмежену кількість символів для транскрибування і академік був змушений обходитися тим, що було в наявності, не дивно, що

транскрипція Кримського має деякі недоліки та недоопрацювання. Однак, звичайно, не викликає сумніву те, що саме винайдена Агатангелом Юхимовичем транскрипція була покладена в основу загальноприйнятої на сьогоднішній день фонетичної транскрипції арабської мови.

Щодо голосних звуків, то на їх багатство в діалектах вплинуло, зокрема, таке явище, як *імаля*. І Кримський чи не вперше у вітчизняній арабістиці дає пояснення та обґрунтування цього явища: «*امالة* означає по-арабськи власне «нахил», «уклін», а в звуко-фонетичному відношенні так називається звужена вимова довгого *â*, що доходить до того, що в деяких словах *â* (через стадії *â* *ê*) перетворюється навіть в *î*. В більшості, араби з усіх країн схильні вимовляти *â* як *â*, якщо по сусідству немає емпатичних приголосних або грубих (глибоко задньопіднебінних), або *ʾайна* або **p**; однак у Сирії люблять не тільки *â* (тобто дуже широке *e*) але й *ê* (вузьке *e*), особливо в ліванських горах; а в таких словах, як *hônîk* (=هاهنك), *rkîb* (ركاب), *ktîbe* (=كتابة), *mîn* (=діалектич. *مان*, класич. *من* = хто), *ṭizîn* (=طيزان задниця) і т. п., ми чуємо у сирійців навіть *î* (поряд, звичайно, з *rkâb*, *mân* та ін.)» [Крымский 1905, 135]. Академік показав, що в арабських діалектах приголосні звуки мають значний вплив на вимову голосних, тобто явище акомодатії є дуже поширеним. А російський науковець Шарбатов доповнює Кримського і стверджує, що цей вплив є виключно одностороннім: «Голосні в арабській мові, на відміну, наприклад, від російської мови, не впливають на вимову приголосних» [Шарбатов 1991, 278]. Тобто в арабській мові, як і в діалектах, спостерігається лише консонантна акомодатія, а вокалічна акомодатія відсутня. Можливо тому, дуже відомими та поширеними є слова англійського арабіста Вільмора: "Take care of the consonants and the vowels will take care of themselves" [O'Leary 1963, 15]. Тобто, головне – правильно вимовляти приголосні, тоді голосні вимовлятимуться самі по собі.

Однак явище «імаля» характерне не лише для діалектів, але й для літературної вимови. Тому Кримський, наводячи приклади фонетичної транскрипції уривків з Корану, часто, поряд з **a**, вживає символ **ä**, та їхні довгі відповідники:

«БІкра' бисми Раббика ʎладі халақ[**a**]

Халақа λ-инсâна мын ‘алақ[ин]» [Крымский 1905, 115].

Якщо Кримський це явище відносить переважно до фонему \a), то Шарбатов твердить, що в літературній арабській мові всі три фонему зазнають впливу цього явища: «В поєднанні з палаталізованими та неемфатичними (**б, т, д** та ін.) всі три голосні фонему стають більш передніми: **ä, î, ü**; зокрема **ä** подібне до англійського [æ]» [Шарбатов 1991, 278].

Чимало принципів недоліків можна спостерігати й у транскрипції голосних звуків Кримського. Зокрема, вчений знову порушує згаданий вище третій основний принцип транскрипції і на позначення голосного звука [a] використовує два символи – **а** та **я**, правда, він обумовлює це вживання таким чином: «**Я** з’являється іноді після **к, ш, ж**. В Сирії **ك, ش, ج** і **ج** взагалі вирізняються м’яккістю, піднебінністю, тобто звучать майже як **кь, жь** і **шь**, так що **ка, жа** і **ша** майже дорівнює **к’а, ж’а** і **ш’а** (...) і тоді я замість **ка, жа** і **ша** писав прямо **кя, жя** і **шя**» [4, 21]. Аналогічно він використовує символ **ю** після тих же приголосних для позначення звука [y] і навіть критикує французького діалектолога Ландберга за те, що той транскрибує, наприклад, прислів’я **كل لسان بانسان** як: «кулл лисân биинсâн», і пропонує свій варіант: «кюлл ылсân б’инсâн» [Landberg 1883, 43].

Таким чином, Кримський переносить функцію пом’якшення приголосних на наступний голосний звук (**я** чи **ю**), але це на наш погляд, є помилковим, оскільки в арабській мові немає твердих **ш, ж** та **к**. Якщо вважати що символи **ш, ж** та **к** позначають м’які звуки (на відміну від української), то після них можна було б сміливо використовувати символи **а** чи **у**, а не **я** та **ю**. Якщо ж Агатангел Юхимович сприймає їх як тверді і, так би мовити, пом’якшує їх, використовуючи знаки **я** та **ю**, тоді виникають два питання: 1) чому він не використовує символи **я** та **ю** для пом’якшення кириличного **л**, а використовує натомість грецький символ **λ**; і 2) як розцінювати ці приголосні звуки (**ш, ж** та **к**) в паузальній позиції (перед наступним приголосним)? Вони є м’які чи тверді?

Суперечність із вживанням грецького символу **λ** та не вживанням символів **я** та **ю** для позначення звуків [a] та [y] після **л** (на зразок **ш, ж** та **к**) є ще одним із проявів

непослідовності Кримського у виборі символів для транскрипції, однак безсумнівним досягненням академіка є те, що він виділяє у фонемі \л\ два алофони, перший з яких, м'який, він позначає грецьким символом λ, а другий, твердий, – кириличним л. В традиційному сучасному мовознавстві ці звуки позначаються відповідно як [л] та [л̣]. Таким чином, фонема \л\ в більшості слів набуває варіанту [л] (у Кримського λ), а під впливом комбінаторних змін, зокрема, асиміляції до емпатичних звуків або у слові الله (академік транскрибує його як [алла]), вона набуває варіанту [л̣] (у Кримського л). Український сходознавець зробив перший крок до правильного аналізу фонемі \л\ та її розмежування на два алофони. Американський арабіст Карл Фергюсон пішов далі, і в своїй статті в журналі «Language» під назвою «Емпатична л в арабській мові» спробував довести, що в арабській мові звуки [л] та [л̣] є не просто алофонами однієї фонемі, а взагалі окремими фонемами, і це не тільки в діалектах, але й у літературній мові [Ferguson 1956, 446]. Однак, на наш погляд, це припущення деякою мірою є впаданням в крайнощі, а погляд Кримського є більш зваженим у цьому питанні.

Аналогічно, академік виділяє два алофони фонемі \м\, один з яких вживається в більшості випадків ([м]), а другий значно рідше, залежно від фонетичного оточення ([м̣]), зокрема, в слові [мâй] – вода, яке ми знаходимо в приказці з фольклорного арсеналу Кримського: «تموز تغلي الماء في الكوز – Таммûз бтыġли λ-мâй бил-кûз = Липень – [в цей час] кипить вода в чашці» [4, 11].

Стосовно другого питання про те, як розцінювати приголосні звуки **ш**, **ж** та **к** в паузальній позиції (перед наступним приголосним), то у фольклорних записях Кримського ми знаходимо чимало слів, де згадані приголосні звуки знаходяться в паузальній позиції. Це, зокрема, **шбат** («мыт^{бл}ġ аймет^б шбâт مثل غيمة شباط = [Він загородив собою сонце], наче хмара») [4, 8], **шмâль** тощо. Звичайно, в цих словах звук [ш] є м'яким, однак з транскрипції Кримського цього не видно. Іншою стороною медалі є вживання академіком у деяких словах м'якого знака для пом'якшення шиплячих звуків. Наприклад, у прислів'ї «العنزة الجريانة لا تشرب الا من رأس النبع – Їл-ġанзи ж-жярбâни ма бтышьраб ылла мын рâс ын-набыġ = Паршива вівця п'є не інакше як у

самого витока» [5, 2], слово **бтишьраб** Кримський транскрибує з додаванням м'якого знака для пом'якшення звука **ш**. Однак і це є порушенням загальноприйнятих норм транскрипції, оскільки на позначення одного звука вживаються два знаки одночасно, тоді як один із принципів правильного транскрибування гласить, що «кожен звук повинен мати окремий знак».

Непослідовність А. Ю. Кримського проявляється також і в порушенні свого власного обумовлення вживання **я** та **ю** після шиплячих та **к**. Зокрема слово «що» він записує як **шу**, а не **шю**, а слово الشام – **ш'ам**, а не **ш'ям** (як передбачають його власні правила), хоча і в першому і в другому слові звук **ш** є м'яким, оскільки твердим в арабській мові бути не може.

Якщо дублювання символів **а** та **я** на позначення одного звука відбувається в Кримського залежно від консонантного оточення, то дублювання символів **и** та **і** на позначення звука [i], а також **ы** та **е** на позначення звука [и] ніякого обґрунтування не мають. Ці символи, перший з яких є літерою кириличної абетки (**и** та **ы**), а другий – латиниці (**і** та **е**), використовуються Кримським паралельно, і жодної фонетичної різниці між ними ми не помітили.

«Крім того, напівредуковані «неповнокількісні» фонemi (призвуки) А. Ю. Кримський фіксує літерами меншого розміру, піднятими над рядком...», – відмічає В. С. Рибалкін у своїй статті в журналі «Мовознавство» [Рибалкін 1991, 69], наводячи приклад з рукописів Кримського, а саме прислів'я: «Шу бйылы» ^ʙʎ-кяʎʎб мын ^ʙʎ-баʎ^ар – ما يلق الكلب من البحر – Чи багато вихлебче собака з моря? Про слабого ворога, який нападає, але надто боїться сильного» [4, 8]. Проаналізувавши цей та інші рукописи Кримського, а також його видані роботи, ми побачили, що надрядкові літери він вживає в двох випадках: 1) в артиклях та 2) консонантних кластерах на місці фонематичного сукуна. Приклади обидвох випадків ми бачимо і в вищенаведеному прислів'ї: слова ^ʙʎ-кяʎʎб та ^ʙʎ-баʎ^ар вживаються з артиклем ^ʙʎ, який походить від літературного [ал], що зазнав значної якісної редукції голосного звука і перетворився в ^ʙʎ, а в деяких випадках і повної редукції, і тоді він звучить як ʎ. В другому слові ^ʙʎ-баʎ^ар ми спостерігаємо

вживання фонетично «надкороткого» звука [a], який за словами французького діалектолога Жана Кантіно є «фонематичним відповідником нульового голосного» [Cantineau 1956, 118], тобто який в літературній мові відповідає оголосу сукуп. Серед «надкоротких» звуків в консонантних кластерах ми зустрічаємо в Кримського й інший голосний – **ы**, зокрема в таких словах, як мыт^бл, °ш-шям^бс, л-бар^бд, ыб^бн [4, 2–3]. Таким чином, Кримський показав, що в ліванському діалекті, як і в інших діалектах, вживаються допоміжні звуки для полегшення вимови збігів приголосних, однак специфікою цього діалекту є те, що вони вживаються в корені слів. А ми знаємо, що в інших діалектах, зокрема в єгипетському, такі допоміжні звуки переважно вживаються в кінці слів, не розриваючи корінь.

Крім того, що Кримський записує транскрипцію зібраного ним матеріалу, він окремо подає літературні відповідники і зображує їх арабською графікою. «Так досягається більша наочність прикладів, що демонструють діалектні мовні факти в порівняльно зіставному контексті з літературними варіантами» [Рибалкін 1991, 70]. Однак і тут ми знаходимо чимало випадків вживання Кримським нелітературних форм, як граматичних, так і орфографічних. Наприклад, літературну форму діалектного прислів'я «'Адар – ^бл-хиддâr, абу ж-жянâзел у л-амтâr: фî сабџа тâlжât ^бкбâr мин عاда 3-زġâr» він подає як أذار الهدار أبو الزلازل و الأمطار فيه سبع ثلجات كبار من عدا الصغار (صغيرة та كبيرة) академік вживає їх у множині чоловічого роду (كبار та الصغار), що є порушенням правил граматики літературної мови. Те саме стосується й прислів'я «хаббі фаġмâтак ыл-кбâr ла-عامмак 'адâr – خبي فحمتك أذار الكبار لعمة الكبار = сховай свої великі вуглини для твого дядечка березня» [4, 10], де замість граматично правильного الكبيرة академік помилково вживає الكبار. Щодо орфографічних помилок, а саме випадків написання літературних слів на розмовний манер, тобто близько до їх вимови в діалекті, то ми знаходимо в рукописах Кримського таке прислів'я з коментарем до нього: «Алла йыстырна мын ыт-тâлти – الله يسطرنا من الثالثة – «Хай обереже нас Бог від третього [разу]», – якщо небезпека повториться втретє, вона вважається фатальною. Склянка, наприклад, може впасти на землю двічі і не розбитися, але якщо

впаде третій раз, то, за повір'ям, обов'язково розіб'ється, і тому після другого благополучного результату кажуть: «Збережи нас, Боже, від третього». Або інший приклад: укус собаки може пройти двічі благополучно, але на третій раз буде велика біда. На жаль, цікавий коментар та повне пояснення прислів'я Кримським супроводжується нелітературним написанням слова *يسطرنا*, яке в літературній мові походить від кореня *ستر* (охороняти), тому відповідно пишеться *يسترننا* (охороняє нас), хоча в розмовній мові вимовляється з емпатичним звуком [т].

Однак чи можна транскрипцію Кримського назвати фонетичною? Зважаючи на вищезгадані недоліки, які характерні для транскрипції академіка, її важко назвати фонетичною в сучасному значенні цього терміна. Найбільш влучно було б її назвати **практичною**, знаючи, що Кримському вона слугувала для практичних потреб (запису фольклорного матеріалу розмовною мовою). Однак зважаючи на все те спільне, що вона має із сучасною загальноприйнятою транскрипцією арабської мови, безсумнівно вона лягла в основу останньої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалев А. А., Шарбатов Г. Ш. Учебник арабского языка. – М., 1999.
2. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. – К., 2000.
3. Крымский А. Е. Семитские языки и народы (Лекционные обработки). Черновое издание. – М., 1905.
4. Кримський А. Ю. Матеріали для вивчення мови та побуту Сирії // Інститут рукопису НБУ імені Вернадського, ф.1, № 25167.
5. Кримський А. Ю. Пословицы арабские // Інститут рукопису НБУ імені Вернадського, ф.1, №25206.
6. Рибалкін В. С. А. Ю. Кримський як арабіст діалектолог // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 68–74.
7. Шарбатов Г. Ш. Арабский литературный язык, современные арабские диалекты и региональные обиходно-разговорные языки // Языки Азии и Африки, т. 4. Афразийские языки. – М., 1991. – С. 250–330

-
8. Cantineau J. The Phonemic System of Damascus Arabic // *Word. Journal of Linguistic Circle*. 1956, vol. 12, p. 116–124.
  9. De Lacy O'Leary. *Colloquial Arabic*. – London, 1963.
  10. Ferguson C. A. The Emphatic l in Arabic // *Language*, NY 1956, Vol. 32, № 3, p. 446–452.
  11. Landberg C. *Proverbes et dictionnaires du peuple arabe: Matériaux pour servir à la connaissance des dialectes vulgaires*. – Leide; Paris, 1883. – Vol. 1. – LII+485.